

GEÇİŞ RİTÜELİ OLARAK KIZILBAŞ TÜRKMENLERDE ÇUB-I TARIK (DEĞNEK VURMA) GELENEĞİ*

The Chub-ı Tariq (Stick Touch) Tradition of Qizilbash Turkmans
as a Transitional Ritual

Mehmet DAĞLAR**

Öz

Kızılbaş Türkmenler, Safevi Devleti'nin kuruluşunda mühim rol oynayan konar göçer kabilelerdir. Anadolu, Suriye ve İran topraklarında çeşitli devletlerin egemenlikleri altında yaşayarak farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Geleneksel inançlarını sürdüren Kızılbaşların değnek vurma geleneği tarihi süreçte farklı amaçlarla uygulanmıştır. Bu tarz geleneklere mitolojik köken inşa edilmeye çalışılması kurumsal inanç sistemlerinden bağımsız yaşayan tüm geleneksel toplumlarda görülmüştür. Mitolojik öğeler barındıran ve Kızılbaşların sosyal hayatlarında önemli bir yer kaplayan bu gelenek çalışmamızda geçiş ritüeli bağlamında değerlendirilmiştir. Kızılbaşların cem törenlerinde çeşitli amaçlarla uyguladıkları değnek vurma, Kızılbaş kabilelerin kutsal saydıkları ve Safevi etkisi altında yazılan 'Buyruk' adlı kitaplarda anlatılmıştır. Değnek vurma, özellikle Kızılbaş Türkmenlerde mitolojik öğelerle özdeşleştirilerek Hz. Ali ile irtibatlandırılmıştır. Kızılbaşların temel yazılı kaynaklarından olan bu kitaplarda değnek vurmanın nasıl ve ne şekilde yapılacağı yanı sıra hangi amaçlar için uygulanacağı da açıklanmıştır. Bu çalışmada Kızılbaşların yaşamlarında önemli bir yere sahip olan ve cem törenlerinde bir geçiş ritüeli şeklinde uygulanan değnek vurma geleneğinin tarihi süreçte geçirdiği değişimler anlatılarak Kızılbaşlar için önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken öncelikle Kızılbaşlardan bahsedilerek Safevilerin Şiileşmesinde oynadıkları tarihi rolden bahsedilmiştir. Daha sonra geçiş ritüeli ve kültürel değişimin nasıl olduğunun üzerinde durulmuştur. Kızılbaşların kutsal kitaplarından olan 'Buyruk' adlı kitaptan derlenen ve değnek vurmanın mitolojik kökenine ışık tutan anlatılardan yola çıkarak bu geleneğin Kızılbaş Türkmenler arasındaki önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çub-ı Tarık, Değnek Vurma, Geçiş Ritüeli, Kızılbaş Türkmenler, Safeviler,

Abstract

The Qizilbash Turkman are nomadic tribes who played an important role in the establishment of the Safavid Empire. They lived under the sovereignty of various states in Anatolia, Syria and Iran and interacted with different cultures. The Chub-i Tariq (stick touch) tradition of the Qizilbash Turkman has been employed for different purposes throughout history. The attempt to build mythological origins in such traditions has been observed in all traditional societies living independent of institutional belief systems. This tradition, which contains mythological elements and occupies an important place in the social lives of the Qizilbash Turkmans, is to be evaluated within the context of a transition ritual in this study. Stick touch, which is carried out for various purposes during Cem ceremonies of the Qizilbash Turkman, is described in the books called "Buyruk," which were written under the influence of the Safavids and which have been considered to be sacred by the Qizilbash tribes. Stick touch was identified with the mythological elements and it was related to Imam Ali, especially by the Qizilbash Turkman. These books, which are the main written sources of the Qizilbash Turkman, explain and describe the ways of conducting and the purposes of stick touch. The aim of this study is to examine the importance of stick touch tradition, which has been conducted as a transition ritual

* Makalenin Geliş Tarihi: 29.07.2019, Kabul Tarihi: 10.10.2019. DOI: 10.34189/hbv.92.006

** Dr.Öğr.Üyesi, İğdir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İğdir, mehmetdaglar34@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3044-4991>

during Cem ceremonies and which has an important part in the lives Qizilbash Turkman. To that end, first, the Qizilbash Turkman, and then the historical role they have played in the Shiaization of Safavids will be discussed. Afterwards, how the transition ritual and cultural change have been occurred will be emphasized. This study aims at revealing and examining the importance of stick touch tradition among the Qizilbash Turkman based on the narratives compiled from the book called “Buyruk,” which is one of the holy books of the Qizilbash Turkman, shedding light on the mythological origins of stick touch tradition.

Keywords: The Chub-i Tariq, Stick Touch, Transition Ritual, Qizilbash Turkmans, Safavids

1.Giriş

İran’da hâkimiyet kurarak Şiiliğe dayalı bir devlet hâlini alan Safevilerin kuruluşunda Kızılbaş Türkmen kabilelerin etkisi büyüktür. Safevilerin dinî, kültürel ve toplumsal yapısını belirleyen ana kütleli Türkmenler oluşturmuştur. Kızılbaşların muhtelif inançları bağdaştırıcı bir toplumsal kesimi oluşturmaları ve Şiiliğin etkisini eski gelenekleri ile sürdürmeleri kendilerine özgü bir sentezin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Güngör- Aksoy, 2012: 250). Orta Asya’dan yüzyıllar içerisinde getirdikleri kültürel yapılarını koruyan ve yeni etkileşimlerle sürdüren göçebe Oğuz boylarının İran ve Anadolu arasında yaşamlarını sürdürmeleri farklı kültürleri de bünyelerine almalarını sağlamıştır. Safevilerin Şiileşmesinde de önemli katkıları olan Kızılbaşların geleneksel yaşamlarından ödün vermeden yaşamları kurumsal bir şekle bürünen Safevi yöneticilerinin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle devletin kuruluşundaki katkıları göz ardı edilerek merkezî otoritenin baskısına maruz kalmışlardır. Safevilerin kuruluşunda ve devletleşmesinde etkili olan konar-göçer Türkmen aşiretlerinin devletin kurumsallaşmasıyla birlikte göz ardı edilmeye başlamaları ve askerî aristokrasiden dışlanmaları onların içe kapalı yapılarını koruma içgüdülerinin sonucudur. Şiileşmeye paralel olarak Arap dünyasından gelen ulemanın devlet içerisinde itibarlı hâle gelmesi Kızılbaşların geri plana itilmelerinin yolunu açmıştır. Ancak uzun yıllar boyunca Safevi sarayında görevler üstlenen Kızılbaş emirler kültürel kodlarını Safevi devlet sistemi içerisine yerleştirmiştir. Anadolu coğrafyasında yaşayan Kızılbaş denilen zümrelerin Safevi Devletin kuruluşunda önemli bir rol oynamaları ve bu devlet içerisinde aldıkları görevler, kültürel hafızalarında yer alan birçok geleneği de bu devlete taşımalarına yol açmıştır. İşte bu çalışmada devletleşme yoluna giren Safevilerin takipçileri olan Kızılbaş zümrelerin belirli bir süreklilik içerisinde devam ettirdiği bir ritüelin, devletin kurumsallaşmasıyla birlikte geçirdiği değişimi anlatmak amaçlanmıştır. Türkmenlerde yüzyıllardır devam eden bir geleneğin farklı evrelerden geçerek taşınması sonucu farklı bir boyut kazandığı görülmüştür. Safevi Devletin kültürel ve mitolojik öğelerle süslü bir ritüeli sürdürmesinin Max Müller’in deyimiyile tarihsel olarak bağlantılı dilsel ve kültürel matristen gelen halkların kurumlarının, mitolojilerinin ve teolojilerinin benzerliklerinin rastlantısal olmadığı ve özgün bir sistemi işaret ettiği (Eliade, 2017a:52) anlatılmaya çalışılmıştır. Burada bağlantı kurulmaya çalışılan temel problem değnek vurma geleneğinin geçiş (*inisiyasyon*) törenleriyle nasıl bir ilişkisi olduğudur. Bu nedenle kahramanın dönüşümünü esas alan geçiş ritüellerinin ve toplumsal hafızada taşınan geleneklerin açıklanması faydalı olacaktır.

Arnold Van Gennep, geçiş ritüelleri olarak ifade edilen uygulamaları, bireyin toplum içerisindeki statüsünün değişimini sağlayan ve belirli kurallara bağlı olan geleneksel ve dinsel törenler olarak tanımlar. Bireyin çeşitli boyutlardaki “sınır geçme” olayını anlatan bu törenler üç aşamada gerçekleşir; birincisi ayrılık törenleri, ikincisi mekân değişimini ya da durum (hâl) değişimini anlatan törenler, üçüncüsü ise uyum ritüelleridir (Ozan, 2011: 73). Eliade ise geçiş ritüellerini kökene bireysel olarak dönüş ve bu işe girişen kişinin varlığını yenileme olanağına kavuşması olarak anlatmıştır. Sınırı geçmeye çalışan “acemi” inisiyasyon aracılığıyla toplumsal ve kültürel açıdan sorumluluk sahibi ve bilinçlenmiş bir birey hâline gelir. Döl yatağına geri dönme veya simgesel olarak bir canavar tarafından yutulma gibi olaylarda gün yüzüne çıkar (Eliade, 2017a:112).

Hindistan’da Upanayama töreninde erkek çocuk kendisine hocalık eden kişinin yanına giderek hocası tarafından bir embriyon hâline dönüştürülür. Embriyon hâline dönüştürülen çocuk, hocasının karnında üç gece taşınır. Ayrıca bir kahramanın bir deniz canavarı tarafından yutulması ve oradan çıkması veya bir mağaraya giriş inisiyasyonla ilgili olan kişiyi başarıya götüren ve yeni bir birey olmasını sağlayan sınamaları oluşturur (Eliade, 2017a:114). Erginlenmeyi bir kişinin dinsel ve toplumsal statüsünde radikal bir değişimin başlangıcı olan tören ve ritüeller olarak tanımlayan Eliade’ye göre birey yapılan tören aracılığıyla varoluşsal koşullarını kabul etmeyerek başka bir varoluşa geçme isteğini gerçekleştirir. Erginlenme töreni aracılığıyla birey yeni girdiği dünyanın sorumlu bir üyesi hâline gelir (Eliade 2017b:142-142). Erginlenme törenleri doğaüstü varlıkların mitsel zamanda gerçekleştirdiği eylemlerin tekrarlanması ile bireyi dinsel olarak yeniler (Eliade, 2017b:144). Assman’ın ifadesiyle “Toplumlar öz imgelerini kendilerini algılayış ve tanımlayışları hayali olarak oluştururlar ve yarattıkları hatırlama kültürü ile bu imgeyi kuşaktan kuşağa iletirler” (Assman, 2001:23). Geçmişin hafızası aracılığıyla oluşan topluluklar geçmişten taşıdıkları kalıntılar sayesinde sonsuz olmaya gayret gösterirler. Ayrıca oluşturulan ortak bellek bireylere somut bir dayanak noktası oluşturarak meşruiyetlerini sağlamlaştırır (Assman, 2001:37-42). Diğer taraftan, yeniden ortaya çıkan gelenek, sadece kadim inançların anısı olmayıp varlığını devam ettiren ama bastırılmış olan ancak yeni koşullarla ortaya çıkan inançlardır. Geleneğin devamını sağlayan kültürel belleğin oluşmasında doğdukları toplumun koşullarının yeniden oluşması daha çok etkilidir (Halbwach, 2016: 234-235). Kültürel birikime sahip toplumlar başka kültürlerle irtibatlarında eski kültürleriyle ilişkilerini kaybetmeyerek bünyelerinde sürdürürler. Kültürel etkileşim esnasında eski kültürleriyle ilgili birikimlerini yeni kültürleriyle birleştirerek korurlar (Ocak, 2000:53). Kültür değişmelerinin ilk aşamasında başka bir kültürle kurulan irtibat sonucu alınan unsurlar toplumdaki yenilikçiler tarafından kabul ettirilir. İki kültürün karşılaşması ise bir kültürü temsil eden topluluğun başka bir kültüre göç etmesi ile başlar (Turhan, 2018: 19-20).Toplumların hafızalarında taşınan kültürel kalıntılar hangi şart altında olursa olsun sürekli yenilenerek ortaya çıkar. Yeni bir dini kabul etmiş milletler eski dinlerine ait bilgileri, ritüelleri bünyelerinden atamayarak farklı şekillerde yaşatırlar. Ritüel, birbiriyle ilişkileri sabitleştirilmiş kişiliklerin ya da özelliklerin bir kalıp veya

şekli olarak tanımlanır. Ritüelin bir diğer özelliği de değişmezlik niteliğidir. Bu özellik onun kutsiyetinden gelmektedir (Rappaport, 2006:187-190). Price'a göre ise ritüelin işlevi toplumsal dayanışmayı güçlendirmektir. Toplumsal dayanışmanın güçlenmesi ihtilafları ortadan kaldıracak gibi kültürel irtibatı da sağlamlaştırır (Price, 2004: 210). Durkheim de bir toplulukta yapılan törenlerin geçmişe bağlı kalmak ve topluluğun manevi kişiliğini korumak için yapıldığını söylemiştir. (Durkheim, 2010: 509). Bir geleneğin farklı işlevlerde görünmesi ve devam etmesi aynı zamanda toplumsal bellek kavramıyla ilintilidir. Connerton'a göre ise geçmişin imgeleri bir araya gelince, o sırada var olan toplumsal düzeni meşru gösterirler. Herhangi bir toplumsal düzene katılanların, ortak anıları törensel denilebilecek uygulamalarla taşınıp sürdürülebilir (Connerton, 2019:11-12). Ritüeller ve törenler aynı zamanda kurumsallaşmanın göstergesidir. Ritüelleri sürdüren devletler ideolojik sınırlarını çizirken dünyaya nereden baktıklarını da gösterirler (Price, 2004: 46). Çalışmamızda İran ve Anadolu arasında siyasi iktidarın durumuna göre yer değiştiren ve Safevilerin kuruluşunda önemli etkileri olan Kızılbaşların kültürel değişime uğramaları anlatılmıştır. Kızılbaşların kurumsal bir kimlik içerisinde uğradıkları dönüşüm ve kültürlerinin kazandığı boyut anlatılmaya çalışılmıştır. Kültürel dönüşümü anlamaya çalışırken Çub-ı Tarık (değnek vurma) ritüelinin mitolojik anlatılarından yararlanılarak nasıl bir kökene sahip olduğu da çalışmanın temel problemini oluşturmuştur.

2. Kızılbaşlarda Değnek Vurma Ritüeli

Türk kültüründe ağaç kültü eski çağlardan itibaren sosyal hayatta var olan bir unsurdur. Türkler ağaca olan saygılarını sürekli dile getirmişler ve ağaca farklı anlamlar yüklemişlerdir. Türklerde “ulu ağaç” güç ve kudret veren kutsal bir varlıktır (Boratav, 2016:30). Göktürkler ve Uygurlarda Ötüken ormanları kutsal sayılırdı (İnan, 2013:62). Karakoyunlu Türkmenlerinde ise “Kutsal Orman”ın toprağa dikilen bir çubuktan oluştuğuna inanılırdı (Boratav, 2016: 30). Karakoyunlu Türkmenlerinde bu kutsal ormana “Karaoğlan” denilirdi. Kurban edilen hayvanların kemiklerini bu ormana saklardı (İnan, 2013: 62).

Şamanlarda da kayın ağacına büyük önem verilir ve tedavi edici bir fonksiyonu olduğuna inanılırdı. Eski Türklerde hastaları iyileştiren Şamanlar, etraflarında kayın ağacı olmadan tedaviye başlamazlardı. Şamanlar ellerinde kayın ağacından bir değnekle hastalarını iyileştirirdi (İnan, 2013: 64). Ağaç kültüne bağlı olarak gelişen değnek kullanma geleneği farklı amaçlarla Türk kültüründe mevcudiyetini korumuştur. Bunlardan biri değnek kullanarak yemin ettirme geleneğidir. Yemin içen kişi değnek üzerinden atlayarak yeminini gerçekleştirirdi. Değnek üzerinden atlamaya “çöven atlama” adı verilirdi. Çepni Türkmenlerinde babaların elinde bir baston ile yemin içme törenini yönettikleri görülmektedir. Çepniler bu bastonu kutsal sayarlardı. Pir Budak denilen yaşlı kişiler (aksakallı) Çepniler arasındaki davaları çözerken bu sopayı kullanırlardı. Dava esnasında Çövenden atlama uygulaması yapılırdı. Çepnilerde toplumsal konumu güçlü olan aksakallıların bir sopa ile otoritelerini sağlamaları Türkmen-

lerde ağaca gösterilen saygı ve ona atfedilen kudsiyetten gelmekteydi (Durmuş, 2016: 190; Yalman, 2000: 61).

Türkmen kabileleri arasında ulu kişilere saygı gösterilmesi yaygın bir davranıştır. Mesela Karakoyunlu Türkmenlerinde “çomak-ı Zerrin” (*altın çomak*) denilen bir sopa ile önemli kişilerin karşısında beklenirdi. Karakoyunlu şehzadesi Pir Budak’ın önünde hükümdarın oğlu olduğu için “çomak-ı zerrin” ile durularak hürmet gösterilirdi (Deniz-Asadi, 2015: 49).

Türkmenlerde birçok amaç için kullanılan değnek bir cezalandırma yöntemi olmasının yanı sıra aynı zamanda yola getirme, dizginleme, küçük düşürme amacıyla hükümdarlar tarafından sıklıkla kullanılan bir uygulamadır. Özellikle suçlu kişilerin falakaya yatırılması ile toplum içerisinde küçük düşürülmesi sağlanarak yola gelmesi amaçlanmıştır. Bu uygulamanın kanunlarda yer alan bir cezalandırma aracı olması ile birlikte geleneksel olarak devam eden bir ritüel olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bunun örneklerini İran’da kurulan çeşitli devletlerde cezalandırma aracı olarak *çub-desti* adıyla sopa ile vurma şeklinde görmekteyiz. İran’da hâkimiyet kuran İlhanlılarda Gazan Han’ın bir yargılama esnasında bu geleneği kullandığını görmekteyiz. Gazan Han 28 Haziran 1303 tarihinde Memlûklülerle yapılan savaşın mağlubiyetiyle ilgili genel bir yargılama başlatır. İlhanlı emirleri savaştaki hâl ve tutumlarıyla ilgili kapsamlı bir soruşturma geçirirler. Yasaya göre yargılanan emirler suçlu bulunursa rütbelerine göre çeşitli sayılarda “çub cezası” denilen ceza verilerek değnekle vurulurdu. Özgüdenli’ye göre bu cezalandırmanın yasadan mı kaynaklandığı veya hükümdarın isteğiyle mi yapıldığı belli değildir. Ancak bu cezanın uygulanması ile hükümdarın otoritesini korumaya çalıştığı aşikârdır (Özgüdenli, 2009:167). Moğollarda ise suç işleyen rahiplerin cezalandırılması bir ayin esnasında tapınağın kapısında sopa ile dövme ritüeli şeklinde uygulanırdı. Moğol rahiplerinin cezalandırılmasının kapı eşiğinde yapılması değnek vurmanın aynı zamanda yeni bir başlangıç olarak görülmesinin de bir türüdür (Alinge, 1967: 256).Yine Timurlularda “Çub-i Yasak” adı altında bir cezalandırma aracı olarak değnek vurma geleneği sürdürülmüştür (Tih-rani, 2001: 172). İran’da kurulan devletlerde daha çok ceza verme ve had bildirme aracı olarak uygulanan değnek vurma ritüelinin Anadolu’da farklı bir işlevi karşımıza çıkmaktadır. Kızılbaş Türkmenlerde önemli bir etkisi olan Dede, cem törenini “tarik”, “erkân değneği”, “alaca değnek” denilen öd ağacından bir sopa ile yönetirdi. Bu değneğin saklanması büyük önem gösterilir özel bir torba içinde mürebbinin evinde saklanırdı (Eröz, 2014:129).

Çepnilerde yemin içtirilirken yapılan değneğin altından geçirmeye benzer bir yöntem kullanılarak cem’e katılanların önce değnek öperek altından geçmesi istenirdi. Bu ritüeli yapanların günahlarının af olacağına inanılırdı. Cemlerde kullanılan bu üç boğumlu değneğin Allah, Hz. Muhammed ve Hz. Ali’yi temsil ettiğine inanılırdı. (Er, 1996: 63). Bu ritüelle ilgili yazılan bir şiirde değneğin işlevi şöyle anlatılmıştır.

Altından geçen sıratı geçti
 Suyundan içen Kevseri içti
 Didarı gördü meydanı gördü
 Erkan elinden günahı biçti (Er, 1996: 63).

Törenlerde kullanılan ve bir başlangıç ritüeli şeklinde yapılan değnek vurma ritüelinin yanısıra geleneksel Kızılbaş buyruklarında suç işleyen talibi cezalandırmak için de “Zülfikar” ve “tarik” denilen değneğin cezası olanlara karşı kullanılması da yaygın bir gelenektir. Kızılbaşlarda suç işleyen kişilerin yargılanması toplumsal konumu çok güçlü olan “Dede” tarafından yapılırdı. Dede tarafından verilen cezalar suçun niteliğine göre değişirdi. Tarik çalmak ve suçluyu damgalamak gibi çeşitli ceza şekilleri uygulanırdı. Yalan söylemek, hakaret etmek ve aşağılamak, birinin arkasından kötü konuşmak, gıybet etmek gibi suçlar “küçük suç” kapsamına girer ve “Sitem vurma” veya “Tarik çalma” gibi cezalarla yetinilirdi. Büyük günah işlemek ise daha farklı bir kapsamda tutulurdu. Musahiplik ilkelerine aykırı hareket etmek bunların başında gelirdi. Sırrı ifşa etmek, pir ile ilişkiyi kesmek, ikrardan dönmek, hırsızlık yapmak, yalancı şahitlik, adam öldürmek gibi suçlar toplumdaki uzaklaştırma anlamına gelen “düşkünlük” gibi ağır bir ceza ile cezalandırılırdı (Bodrogi, 2012: 173). Kızılbaşlarda değneğin bir diğer işlevi de suçlu kişiye suçunu itiraf ettirmek için kullanılmasıydı. Bu amaç doğrultusunda kullanılan değneğin İslam toplumunda hürmet gösterilen Seyyidler tarafından yapılması oldukça ilginçtir. Seyyid, kutsal sayılan bir değneği ortaya atarak suçlu olduğu iddia edilen kişiyi uyarırdı. Yalan söyleyen kişi bu değneğe dokunamazdı. Böylece suçlu ve suçsuzun ayırt edilmesi sağlanırdı (Kılıç, 2016: 107).

Kızılbaşların cezalandırma yöntemi olmasının dışında Musahip törenlerinde de aynı yöntem kullanılmıştır. İki kişinin musahip ilan edildiği törende müşidin huzurunda uygulanan sembolik bir dövme ritüeli yapılmaktadır. Musahiplik töreninde pir şehit olmalarını söylediği Musahiplere 12 kere değnek vurarak dirlirtilir. Bu tören yapılarak Musahiplere pirin aracılığıyla yeni bir hayata geçiş sağlanır (Bozkurt, 2018: 98). Gölpınarlı’ya göre Ayin-i Cem esnasında miraçlama yapıldıktan sonra tarikçi kalkarak yeşil bir kılıfın içinde duran bir metreden kısa kayın ağacından kesilmiş değneği dedeye verir. Dede değneği kılıfından çıkarır ve musahiplerin sırtına Allah, Muhammed, Ali diyerek üç kez vurur ve törene son verir (Gölpınarlı, 1977: 793). Bu uygulamanın bir benzeri Bektaşî tarikatının giriş ayininde görülmüştür. Bektaşilikte mürid olan karı koca kurban edilecek hayvan getirirler. Rehber onları dedebabanın huzuruna çıkarır. Yere yatan talibin üzerine beyaz bir örtü örtülür. Böylece onun öldüğü ve önceki hayatından vazgeçtiğine inanılır. Okunan dualardan sonra talip ayağa kalkar ve dedebabanın elini öper. Bu da onun yeniden bir hayata başladığına işarettir (Ülken, 1969: 7).

Buyruklarda Zülfikar ve Tarik çalmanın Hz. Ali ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Rivayete göre Hz. Muhammed vefatından önce Hz. Aliyi yanına çağırarak artık Zülfikar’ı kimseye karşı kullanmamasını söyler. Bunun üzerine Hz. Ali Zülfikar’ı Necef deryasına atar ve onun yerine artık elinde mızrak şeklinde “dest-i çub” adı verilen bir ağaç taşımaya başlar. Bu nedenle Cem törenlerinde kullanılan sopanın Hz.

Ali'nin sopası olduğuna inanılırdı (Kaplan, 2008: 186). Kızılbaşların Buyruk'unda geçen Cebrail ile ilgili mitolojik anlatımda değnek vurma cezasının kökenlerine inebilmekteyiz. Bu anlatı şu şekildedir: “Dünya kurulmamıştı. Hazreti Muhammed Mustafa ile Aliyyel Murtaza bu on sekiz bin alem içinde görüntüsünü işlememişti. Cebrail: Ben peygamberin yaklaşıncısıyım. Muhammed Mustafa benim karşımda durur dedi. Pes. Hazreti Resul Ekrem'in içerisine Cebrail'in bu düşüncesi doğdu. Cebrail'in kalbine kuşku geldiğini anladı. Yine o sırada Cebrail Aleyhisselam geldi. Ya Muhammed bana niçin izzet ve saygı göstermezsin? Saygı görmemekte kusurlarım nedir? diye sordu. Hazreti Resul şöyle buyurdu: Ey Cebrail, sen melek olduğunı bilmiyor musun? Senin kalbine kuşku girmiş. O zaman Cebrail Aleyhisselam yüzünü yere vurdu. Şah-ı Merdan Aliyyel Murtazadan aman dileyip yola girdi. Ecrini verdi. Cebrail ulu tanrıdan sığınma isteyip dergâhına gelip özür diledi. Şahı Merdan Cebrail'e tarik çalıp tercüman aldı. Ondan beri rehberlik Cebrail'de kaldı. Pirlük de Şahı Merdan Alide kaldı” (Bozkurt, 2018:128-129). Bu hikâyeye göre Kızılbaşlarda görülen değnek vurma geleneğinin başlangıcı Cebrail'in gaybi bir zamanda Hz. Ali tarafından cezalandırılmasına kadar götürülmektedir. Kızılbaşlarda “tarikleme” denilen sembolik olarak değnek vurma da bununla ilintilidir. Buyrukta geçen Hz. Muhammed'in tuba ağacı ile tariklenmesi Kızılbaşların cem törenlerinde tekrarlanarak gaybi ritüelle bağlantı kurulur. Bu törenin kökeni olarak anlatılan hikâyede Allah, Hz. Muhammed'e şöyle der: “Ya habibim Muhammed Mustafa senin ile bizim aramızda muhabbet hasıl oldu. Katıma çık, tarik altından geç ki, kıyamete değin aramızda düşmanlık olmasın. Sende cevır, bizde sitem, zulüm olmasın deyince, Hazreti Muhammed Mustafa Hak Teala hazretlerinin nazarına geçip durdu. Pes, Hak Teala cennetin şahı Rıdvan'a; Firdevs-i alanın seçkin bağından; tuba ağacından bir çatal çubuk getir. Üç zira uzunluğunda olsun. Rıdvan gidip istenen çubuğu getirdi. Çubuk üç zira uzunluğunda idi. Kabzasında yedi ayet Fatiha suresi yazılmıştı. Bir çubuğunda yedi ayet Tebareke, bir çubuğunda da En'am suresinden altı ayet yazılmıştı. Pes, Hazreti Muhammed Mustafa Sallallahu aleyhi vesellem Hak Teala Hazretlerinin şehadete oturur gibi oturup Allahu Teala'nın kendi kudret lafzı ile: Tanrı'dan başka tapacak, yok, Muhammed onun elçisidir. Ali de onun velisidir. Ali'den üstün yiğit, Zülfikar'dan üstün kılıç yok. Daha sonra Hazreti Resulün Mübarek arkasına bir kere vurdu. Çubuğun kabzasından yedi damla nur hasıl oldu. Onlar yediler idi. Altı damla nur çubuğun sağından, altı damla nur solundan hasıl oldu. Onlar da on iki imamlar oldu” (Bozkurt, 2018: 145-146).

Kızılbaşların Safevi Devletinin kurulmasıyla birlikte İran'a doğru başlayan göç hareketlerinde önemli bir faktör de beraber götürdükleri gelenekleri olmuştur. Safevi Devleti kurulduğu günden itibaren ideolojisini Anadolu Türklerine aktarmak isteğiyle yoğun bir politik propagandaya tabi tutmuştur. Bu propaganda özellikle konargöçer Türkmenler üzerinde tesir yapmıştır (Bilgili, 2003: 22). Safevi Devleti'nin kuruluşunda önemli roller oynayan Kızılbaş Türkmenler İran'ın birçok bölgesine yayılarak Türk kültürünün İran'da yerleşmesinde etkili olmuşlardır. Kızılbaşların Safevi şahlarını mürşit olarak görmeleri “Buyruk” denilen eserlerin şahların etkisiyle yazılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Cezalandırmada kullanılan ‘Dest-i Çub’un Safevilerde

görülen ilk örneği ise Muharrem törenlerinde kullanılmasıdır. Safevilerde Kerbela’da şehit edilen Hz. Hüseyin’in acısını hatırlamak için yapılan Muharrem anmalarının yaygınlaşmasından sonra İmamların hayatlarının anlatılarak halkı Şiiliğe bağlı tutmak ve İran’da Şiiliğin yerleşmesini sağlamak amacıyla çeşitli toplantılar yapılmaya başlanmıştır. On İki İmanın hayatlarını anlatanlar ellerinde “Dest-i Çub” denilen bir sopa tutar bu sopayı gazel okuyanlar arasında değiştirirdi (And, 2012: 93). Safevilere taşınan Kızılbaş geleneği değnek vurma Venedikli seyyah Membre’nin de gözlemlediği bir ritüeldir. Membre’ye göre değnek vurma geleneği Kızılbaşlarda Safevi şahlarına olan sevginin sembolik bir karşılığıdır. Membre gördüklerini şöyle anlatmıştır: “Onlar otaklarında oturarak eğlenirler. Önce Allah’ı sonra Şah Tahmasb’ı överler. Halife başlar ve bir saat boyunca “Lailahe İllallah” derler. Sonra Şah İsmail’den ve Şah Tahmasbın Hatayi denilen türkülerini okurlar. Bu bittikten sonra elinde kaval olan bir kişi orada bulunanların hepsinin adlarını tek tek söyler ve adları geçen kişiler “Şah baş” derler. Yani Şah baş’tır diyerek o adama her biri öz edep ve erkânının ne derece olduğunu göstermek için para verirler. Bundan sonra ise elinde bir değnek olan Halife baştan başlayarak şaha olan sevginin alameti olarak yere uzananlara değnekle vurur. Sonra Halife vurduğu kişinin başından ve ayaklarından öper. Sonra o kişi ayağa kalkar ve değneği öper”. Membre’ye göre bu ritüelini yapılması ve yaygınlaştırılması şahın emriyle olmaktadır (Efendiyev, 2005:64).

Değnek vurma, Anadolu’da Kızılbaşlar arasında görülen ve Safevilerin İran’da hâkimiyet kurmasıyla İran’a taşınmış olan bir gelenektir. Safevilerde bir memur atamasında Şahın huzuruna çağrılan kişinin Eşikağası tarafından mücevher işlemeli değnek ile dövüldüğü anlatılır. Daha sonra ayağa kalkması istenen kişiye başka bir sopa uzatılarak onu öpmesi istenirdi. Hükümdarın huzurunda düzen ve tertipten sorumlu olan Eşikağası resmi toplantılarda altından yapılmış çomak ile Şahın huzurunda dururdu (Özcan, 1995:462). Safevi İran’ında bürokrat atamalarında kullanılan değnek vurma geleneği aynı zamanda cezalandırma aracı olarak da kullanılmıştır. Şah İsmail döneminde Şiraz hâkimi Dulkadirli Halil Sultan Çaldıran savaşında birlikleriyle bulunmasına rağmen savaşa girmekten kaçınmıştır. Safevi Devleti Çaldıran savaşını kaybedince Şah İsmail, korucu Kör Süleyman’ı Şiraz’a Halil sultanı cezalandırmak için göndermiş Halil sultan adamlarıyla bir içki meclisi düzenlerken yakalayarak 12 değnek ile cezalandırmıştır. Halil Sultan’a uygulanan ceza Mürşid-i Kamil olan Şah İsmail’in otoritesine aykırı davranmasının sonucudur (Morton, 1993: s.230).

3. Sonuç

Safevi Devletinin kuruluşunda önemli rol oynayan Kızılbaş Türkmenler yüzyıllardır biriktirdikleri kültürel unsurlarını bünyelerinde taşımaya devam etmiştir. Konar- göçer tarzda hayatlarını sürdüren Kızılbaşların farklı siyasi devletlerde de görülen “değnek vurma” geleneğini daha çok törensel bağlamda gerçekleştirdikleri görülmüştür. Değnek vurma devlet kuran Türklerde farklı bir statü kazanmasına rağmen geleneksel yaşamlarından vazgeçmeyen Türkmenlerde asıl işlevini sürdürmüştür. Anadolu’da Bektaşilerde ve Kızılbaşlarda daha çok bir “kabul töreni” olarak görü-

len değnek vurma, Safevi Devletinde de benzer bir işlev görerek Şahın huzuruna çıkarılan devlet adamlarına sembolik olarak uygulanmıştır. Kızılbaşların uyguladığı değnek vurma ritüeli çeşitli şekillerde karşımıza çıkmıştır. Bu ritüelin farklı işlevler göstermesi yüzyıllar içerisinde biriken ve katmanlaşan geleneklerin sonucudur. Kızılbaşların, geçiş ritüeli bağlamında gerçekleştirdikleri değnek vurma hukuki, sosyal ve idari anlamda farklı boyutlar kazanarak devam etmiştir. Bu durum konargöçer Türkmenlerin farklı kültürle de karşılaşarak kazandıkları deneyimlerin gün yüzüne çıkmasıdır. Konargöçer Türkmenlerin İran’da kurulan Safevilere gösterdikleri tevecüh bu devletin Türkmenlerden etkilenmesinin kapısını açmıştır. Aynı şekilde Safevi şahlarının mürşit olarak görülmesi değnek vurma ritüelinin farklı şekillerde devamını kolaylaştırmıştır.

Kaynaklar

- Alinge, Curt. (1967). *Moğol Kanunları*. Çev: Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- And, Metin. (2012). *Ritüelden Drama: Kerbela- Muharrem-Taziye*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Assman, Jan. (2001). *Kültürel Bellek*. Çev: Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilgili, Ali Sinan. (2003). “Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye- İran İlişkilerinde Siyasi Karakterin Dinî Söylemi: Kızılbaşlık”. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 27, s.21-41.
- Boratav, Pertev Naili.(2016) *Türk Mitolojisi Bütün Eserleri I*. Ankara: Bilgesu Yayınları
- Bozkurt, Fuat. (2018). *Buyruk : İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. İstanbul: Salon Yayınları.
- Connerton, Paul. (2019). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- Deniz, Şefaattin- Asadi, Hasan. (2015). *Tarih-i Kızılbaşıyye (Kızılbaşlığın Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Durkheim, Emile. (2010). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*. Çev: Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Durmuş, İlhami. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ebu Bekr-i Tihrani. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Efendiyev, Oktay. (2005). *Venesiyahlar Şah Tahmasibin Sarayında (Mikele Membre ve Vinçenzo Alessandri)*, Bakı.
- Eliade, Mircea, (2017a). *Mitlerin Özellikleri*, Çev: Sema Rifat, İstanbul: Alfa Yayınları.

- Eliade, Mircea. (2017b). *Arayış: Tarih ve Dinde Anlam*, Çev: Cem Soydemir, Ankara: Doğubatu Yayınları.
- Er, Piri. (1996). “Türklerde Ağaç Kültü ve Bunun Anadolu Alevi İnancındaki İzleri”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, s.61-64
- Eröz, Mehmet. (2014). *Türkiye’de Alevilik Bektaşilik*, İstanbul: Ötügen Yayınevi.
- Gölpınarlı, Abdulkaki. (1977). “Kızılbaş”, *İslam Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 789-795.
- Güngör, Özcan- Aksoy, Erdal. (2012). “Sosyolojik Açından Alevi/Bektaşilerde Tena-süh İnancı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 62, s.249-270.
- Halbwach , Maurice.(2016). *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, Çev: Büşra Uçar, An-kara: Heretik Yayıncılık.
- İnan, Abdülkadir. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaplan, Doğan. (2008). “Buyruklara Göre Kızılbaşlık”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kehl- Bodrogi. Krisztina. (2012). *Kızılbaşlar/Aleviler*, Çev: Oktay Değirmenci-Bilge Ege Aybudak, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kılıç, Rüya. (2016). *Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul:Kitap Yayınevi.
- Morton, Alexander H.(1993). “The Chub-ı Tariq and Qızılbaş Ritual in Safavid Per-sia”, *Etudes Safavides*, Ed: Jean Calmard, Paris- Tehran, s.226-245.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2000). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul.
- Ozan, Meral. (2011). “Geçiş Ritüelleri ve Halk Masalları”, *Milli Folklor*, Yıl:23, Sayı: 91, 2011, s.72-84.
- Özcan, Abdulkadir. (1995). “Eşikağası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.11, İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.462-463.
- Özgüdenli, Osmangazi. (2009). *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya’da Roma İmparatorluk Kültü*, Çev: Taylan Esin, Ankara: İmge Yayınevi.
- Rappaport A. Roy. (2006). “Ritüel”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar I*, Çev: Kürşat Korkmaz, Ankara: Geleneksel Yayıncılık, s.187-193.

- Turhan, Mümtaz, (2018), *Kültür Değişimleri: Sosyal Psikoloji Bakımdan Bir Tektik*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1969). “Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, s.1-28.
- Yalman, Ali Rıza. (2000). *Cenup'ta Türkmen Oymakları*, Haz: Sabahat Emir, c.I, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

